

ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΗ ΜΙΑ ΡΕΑΛΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ;

1. Ρεαλισμός, ιδεαλισμός και φιλοσοφία της γλώσσας

Η διαμάχη μεταξύ ρεαλισμού και ιδεαλισμού δεν θα ήταν ίσως υπερβολή να πούμε ότι είναι τόσο παλιά όσο και η φιλοσοφία. Σήμερα το πρόβλημα αποκοτά νέες διαστάσεις και νέους ορίζοντες διερεύνησης μέσα από τη φιλοσοφία της γλώσσας. Φιλόσοφοι όπως ο Richard Boyd, ο Michael Dummett, ο Hartry Field, ο Milton Fisk, ο Saul Kripke και ο Hilary Putnam είναι πεπεισμένοι όχι μόνο για την επικαιρότητα του προβλήματος αλλά και για μια νέα πιθανή γόνιμη διέξοδο του μέσα από τη φιλοσοφία της γλώσσας. Και είναι γεγονός ότι σήμερα ένας σημαντικός αριθμός φιλοσοφικών προβλημάτων έχουν μετατοπισθεί για τη διερεύνησή τους από τον χώρο της παραδοσιακής μεταφυσικής και γνωσιοθεωρίας στο χώρο της θεωρίας του νοήματος. Η στροφή αυτή αρχίζει να πραγματοποιείται ήδη από την εποχή του Frege, όταν η θεωρία του νοήματος - ως έρευνα για την ανακάλυψη ενός μοντέλου που να εξηγεί σε τί ακριβώς συνίσταται η κατανόηση μιας έκφρασης - αρχίζει να θεωρείται ως το θεμέλιο όχι μόνο της γνωσιοθεωρίας, όπως πίστευε ο Descartes, αλλά ολόκληρης της φιλοσοφίας. Η ιδέα είναι ότι αν αποκτήσουμε μια ικανοποιητική αντίληψη για το πώς λειτουργεί η γλώσσα, πώς συνδέεται με τον κόσμο, αυτό θα μας δώσει ένα ασφαλές μέτρο στη μελέτη και κατανόηση προβλημάτων για τα οποία παραδοσιακά στρεφόμεστε στη γνωσιοθεωρία και στη μεταφυσική. Ειδικότερα, όπως χαρακτηριστικά το θέτει ο Dummett,

...το θεμελιώδες ερώτημα της μεταφυσικής, δηλαδή η λύση της διαμάχης μεταξύ ρεαλισμού και ιδεαλισμού, αρχίζει να θεωρείται ως διαμάχη σχετικά με τη γενική μορφή που πρέπει να πάρει μια θεωρία νοήματος: διαμάχη μεταξύ μιας θεωρίας στην οποία οι έννοιες της αλήθειας και του ψεύδους κατέχουν κεντρικούς ρόλους, όπως στη θεωρία του Frege, και μιας

θεωρίας στην οποία αυτοί οι ρόλοι κατέχονται από τις εντελώς διαφορετικές έννοιες της επαληθευσιμότητας και της διαψευσιμότητας¹.

Με την αλλαγή της οπτικής η διαμάχη ρεαλισμού και ιδεαλισμού ευνόητο ήταν να αποκτήσει νέες διαστάσεις. Κεντρική έννοια στις νέες συζητήσεις είναι η έννοια της αναφοράς (reference) - το πώς δηλαδή οι λέξεις ή οι έννοιες αναφέρονται στα αντικείμενα - η οποία έρχεται να αντικαταστήσει την αμφίβολη επιστημολογικά έννοια της «άμεσης παρατηρησιακής πληροφορίας» («direct observational report») της παραδοσιακής γνωσιοθεωρίας. Η έρευνα της αναφοράς θεωρείται αξονικής βαρύτητας όχι μόνον εξαιτίας της σημασίας της αναφοράς καθαυτής αλλά και εξαιτίας της θεωρητικής γονιμότητας της έννοιας, δηλαδή της ικανότητάς της να αλληλοδιαπλέκεται με άλλες έννοιες και να γεννά μ' αυτόν τον τρόπο μια σειρά κίριων, πρὸς διερεύνηση, προβλημάτων. Συγκεκριμένα, από την αλληλοδιαπλοκή της έννοιας της αναφοράς με τις έννοιες της ταυτότητας και της αναγκαιότητας προκύπτει ένας αριθμός προβλημάτων όπως η δυνατότητα ύπαρξης αναγκαίων προτάσεων που όμως δεν είναι αναλυτικές (μεταφυσική αναγκαιότητα), η αναζήτηση των συνθηκών κάτω από τις οποίες μια πρόταση μπορεί χωρίς απώλεια νοήματος να αντικατασταθεί από μια άλλη (ταυτότητα), η απόδοση τιμών αλήθειας σε προτάσεις που χρησιμοποιούν κύρια ονόματα, κλπ., τα οποία συγκροτούν τον πυρήνα της προβληματικής της φιλοσοφίας της γλώσσας.

Η έννοια της αναφοράς καταρχήν υποδηλώνει μια σχέση μεταξύ γλωσσικών όρων και κόσμου. Για να είμαστε ακριβείς υποδηλώνει μια τριαδική σχέση μεταξύ ενός όρου, μιας οντότητας και μιας γλώσσας. Για παράδειγμα, το ζεύγος («πορτοκάλι», α) δηλώνει την τάξη στην οποία ο όρος «πορτοκάλι» αναφέρεται στο α για την ελληνική γλώσσα (στην περίπτωση που το α είναι πορτοκάλι). Έτσι, όταν μιλάμε για αναφορά, εννοούμε «σχέση αναφοράς για την L», όπου L είναι η σχετική γλώσσα για την οποία υφίσταται η συγκεκριμένη αναφορά. Όμως αναμφίβολα η αναφορά είναι πολύπλοκη έννοια. Ο ορισμός της ως σχέσης όρων και κόσμου για μια γλώσσα L δεν αρκεί για να διαλευκάνει ουσιαστικά προβλήματα της σχέσης όρων και κόσμου: όπως, για παράδειγμα, το κατά πόσον ο όρος «μάζα» αναφέρεται στο ίδιο φυσικό μέγεθος στη φυσική του Νεύτωνα και σ' αυτή του Einstein, ή το κατά πόσον ο Bohr όταν χρησιμοποιούσε τον όρο «ηλεκτρόνιο» αναφερόταν στην ίδια οντότητα στην οποία αναφερόμαστε εμείς σήμερα. Εκείνο το οποίο είναι απαραίτητο και το οποίο αποτελεί «αιτία πολέμου» μεταξύ ρεαλισμού και ιδεαλισμού είναι η εξήγηση του μηχανισμού της αναφοράς, του τρόπου δηλαδή με τον ο-

1. Michael Dummett, *Frege, Philosophy of Language*, London, Duckworth, 1981, σ. 671.

ποίο οι εννοιολογικές οντότητες (σημεία ή όροι) αναφέρονται στα πράγματα. Και οι μεν νέοι ρεαλιστές ισχυρίζονται ότι η αναφορά είναι αντικειμενική, νατουραλιστική σχέση ανεξάρτητη από το νου, οι δε αντίπαλοι τους διατείνονται ότι η αναφορά είναι εσωτερική στο εννοιολογικό μας πλαίσιο και επομένως όχι ανεξάρτητη από τη σκέψη μας. Είναι προφανές ότι η λύση του προβλήματος υπέρ της μιας ή της άλλης θέσης έχει σημαντικές επιπτώσεις στο κλασικό πρόβλημα ρεαλισμός ή ιδεαλισμός, δεδομένου ότι αυτόματα η διερεύνηση του μηχανισμού της αναφοράς θέτει το πρόβλημα πώς υπάρχει ο κόσμος. Για τους αντι-ρεαλιστές ο κόσμος, ό,τι είναι δυνατό, εξαρτάται από τη σκέψη, ενώ για τους ρεαλιστές ο κόσμος υφίσταται ανεξάρτητα από τη σκέψη.

Βέβαια δεν επιθυμώ να ισχυρισθώ ότι η αποσαφήνιση του μηχανισμού της αναφοράς θα αποτελέσει τη νέα λυδία λίθο των φιλοσόφων, αλλά ότι η έρευνα του προβλήματος μπορεί να συμβάλει θετικά στη συγκρότηση μιας γόνιμης θεωρίας για τον κόσμο, πράγμα άλλωστε που αποτελεί θεμελιώδη στόχο της φιλοσοφίας από την εποχή της γένεσής της. Προς αυτήν την κατεύθυνση επιδιώκει να κινηθεί η παρούσα εργασία. Συγκεκριμένα, σε ό,τι ακολουθεί θα προβληθούν επιχειρήματα υπέρ της νομιμότητας της ρεαλιστικής θεωρίας μέσα από μια συγκεκριμένη εξήγηση του μηχανισμού της αναφοράς. Η προβληματική που θα αναπτυχθεί έχει ως αφετηρία τις εξής παραδοχές:

1) Το εννοιολογικό μας πλαίσιο συγκροτείται από έννοιες. Οι έννοιες είναι σημεία που χρησιμοποιούνται μ' έναν ορισμένο τρόπο. Τα σημεία μπορεί να είναι ιδιωτικά ή δημόσια, αλλά και όταν είναι ιδιωτικά (λ.χ., χρησιμοποιούνται από το υποκείμενο για «εσωτερικό διάλογο με τον εαυτό του»), χωρίς τη χρήση τους δεν είναι έννοιες, δηλαδή δεν νοηματοδοτούν, δεν έχουν σημασία. Και η χρήση παραπέμπει σε κανόνες οι οποίοι είναι δημόσιοι και οι οποίοι καθιστούν το σημείο μέρος ενός συστήματος με συγκεκριμένες και κατάλληλες λειτουργίες. Όμως ενώ από την ίδια τους τη φύση οι έννοιες ή τα σημεία «σημαίνουν», δηλαδή έχουν νόημα, δεν είναι απαραίτητο να έχουν και αναφορά. Δεν είναι μέρος της φύσης τους ως σημεία να αναφέρονται αναγκαστικά σε κάτι. Μ' άλλα λόγια, άλλο πράγμα το νόημα κι άλλο η αναφορά. Βέβαια υπάρχει μια μεγάλη κατηγορία σημείων που είναι «περί τινος», δηλαδή αναφέρονται σε κάτι¹. Τέτοια σημεία είναι πρωτίστως τα κύρια ονόματα («Κικέρων», «Αθήνα»...), οι όροι φυσικών ειδών («χρυσός», «νερό»...), οι όροι ανθρωπίνων κατασκευασμάτων («καρέκλα», «τραπέζι»...) καθώς και «καταδεικτικοί όροι» (demonstratives) όπως «εσύ», «αυτό», «εκεί»... Η έρευνα της σχέσης των αναφορικών όρων με τις οντότητες στις οποίες αναφέρονται είναι το ζητούμενο της εργασίας.

1. Σ' αυτήν την περίπτωση υπάρχει στενή σχέση νοήματος και αναφοράς αλλά η διερεύνησή της δεν είναι το θέμα μας.

2) Όλη η γνώση μας για τον εξωτερικό κόσμο είναι *ενοιολογική*, διαμεσολαβημένη από έννοιες, («δια του λόγου») (discursive). Η κατανόηση της πραγματικότητας λαμβάνει χώρα στη σκέψη και δια της σκέψης. Δεν υπάρχει γνώση που να μην διαπερνάται από τις έννοιές μας (δηλαδή, τα σημεία).

3) Δεν υπάρχει — και δεδομένης της παραπάνω θέσης δεν χρειάζεται να υπάρχει—καμιά καθαρή («εμπειρία») που κατά περίεργο τρόπο να κλείνει το χάσμα μεταξύ σκέψης και κόσμου, συνδέοντας «άμεσα» τις ιδέες με τα πράγματα. Τη θέση αυτή έχουν δείξει με καταλυτική, νομίζω, πειστικότητα τόσο ο ύστερος Wittgenstein¹, όσο και ο φιλοσοφικός στρουκτουραλισμός². Ταυτόχρονα ούτε υπάρχει ένας αλάθητος κριτής (ένα καθαρό Υποκείμενο, ο Θεός, ένα «Πνευματικό Μάτι») που, όπως λανθασμένα πίστευε ο Descartes, μπορεί να εγγυάται τη σωστή αναφορά των εννοιών μας στα πράγματα³.

Όμως η αποδοχή των παραπάνω θέσεων δημιουργεί ένα πρόβλημα για τις ρεαλιστικές θεωρίες. Και ακριβώς εξαιτίας της ευρύτατης σήμερα αποδοχής των θέσεων αυτών, ο αντι-ρεαλισμός αποκτά σημαντική ευλογοφάνεια. Συγκεκριμένα, το βασικό ερώτημα που τίθεται για το ρεαλισμό έχει ως εξής: Εάν δεν υπάρχει μια άμεση, καθαρή («εμπειρία») που να συνδέει τη σκέψη με τον κόσμο κι αν όλη η γνώση λαμβάνει χώρα μέσα στη σκέψη και διά της σκέψης, τότε τί νόημα έχει να μιλάμε για την αναφορά της σκέψης στην πραγματικότητα; Πώς μπορούμε να αναφερόμαστε σε κάτι έξω από τη σκέψη και ταυτόχρονα να γνωρίζουμε ότι η αναφορά είναι άλλοτε ορθή και άλλοτε εσφαλμένη, όταν δεν υφίσταται ανεξάρτητος τρόπος πρόσβασης στον κόσμο εκτός από τη σκέψη; Βασική προϋπόθεση των αντι-ρεαλιστικών θεωριών, η οποία αποτελεί και άναο κίνητρο του αντι-ρεαλισμού, είναι ότι η πίστη σε οντότητες που δεν είναι έννοιες είναι πίστη σε οντότητες που είναι αδιανόητες. Και βέβαια, σύμφωνα μ' αυτό το επιχείρημα, είναι αδύνατο να μιλάμε ή να σκεπτόμαστε πράγματα που είναι αδιανόητα και επομένως αδύνατο να μιλάμε για αντικείμενα έξω από τη σκέψη. Αναφέρω χαρακτηριστικά τα λόγια του Peirce:

Αλλά εάν κάποιος ρωτούσε, μήπως δεν υπάρχουν κάποιες πραγματικότητες, που είναι εντελώς ανεξάρτητες από τη σκέψη· εγώ με τη σειρά μου θα ρωτούσα, τί σημαίνει μια τέτοια έκφραση και τί μπορεί να σημαίνει. Τί έννοια μπορεί να αποδοθεί σ' αυτό για το ο-

1. Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, μτφ. G.E.M. Anscombe, Oxford, Blackwell, 1953.

2. Βλ. σχετικά το άρθρο μου «Οι Στρουκτουραλιστικές, Μεταστρουκτουραλιστικές Θεωρίες της Γλώσσας και το Πρόβλημα της Αλήθειας», *Δωδώνη*, τ. ΙΔ (1985), σ. 147-171.

3. Τις αδυναμίες αυτής της θέσης έχω προσπαθήσει να δείξω στην προαναφερθείσα εργασία. Βλ. ό.π., κυρίως σ.σ. 150-1, 159-61.

ποίο δεν υπάρχει καμιά έννοια; Γιατί εάν υπάρχει μια έννοια μιας τέτοιας πραγματικότητας είναι το αντικείμενο αυτής της έννοιας για το οποίο μιλάμε, και το οποίο δεν είναι ανεξάρτητο από τη σκέψη¹.

Ο ισχυρισμός που προβάλλεται στο απόσπασμα είναι ότι η σκέψη και το αντικείμενό της δεν είναι δύο ξεχωριστές οντότητες. Η σχέση μεταξύ τους είναι εσωτερική: τα γνωστά αντικείμενα δεν είναι ανεξάρτητα από το απόθεμα των ιδεών και πεποιθήσεών μας αλλά συγκροτούνται απ' αυτό. Έτσι η πραγματικότητα παρουσιάζεται ως η άλλη όψη της σκέψης και οι γνωστές μας οντότητες ως οι οντότητες για τις οποίες έχουμε ιδέες ή σκέψεις. Αυτό το νόημα έχουν, για παράδειγμα, και οι θέσεις του Quine² για το ανεξιχνίαστο της αναφοράς και τη σχετικότητα της οντολογίας, η οποία σύμφωνα με την άποψή του συνίσταται ακριβώς στις οντότητες που προϋποτίθενται από τις επιστήμες. Βέβαια αρκετοί σύγχρονοι αντι-ρεαλιστές θα παραδέχονταν μια διαφορά ανάμεσα στις σκέψεις και τα γνωστά αντικείμενα, ανάμεσα κατά κάποιο τρόπο στο «εσωτερικό» και στο «εξωτερικό». Αλλά η διαφορά κατ' αυτούς δεν έγκειται στο ότι τα αντικείμενα υφίστανται ξεχωριστά και ανεξάρτητα από τη σκέψη αλλά στο ότι τα αντικείμενα - και όχι οι σκέψεις - είναι αυτά που έχουν εξαρτημένο status, όντας αυτό για το οποίο είναι οι σκέψεις.

Παρά ταύτα η ευλογοφάνεια των αντι-ρεαλιστικών θεωριών καταρρέει από τη στιγμή που ξεκαθαριστεί μια ασάφεια και συνειδητοποιηθεί μια απλή διάκριση: Μολονότι πράγματι η σύλληψη της πραγματικότητας δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο μέσω της σκέψης, αυτό δεν σημαίνει ότι η πραγματικότητα συγκροτείται από την σκέψη. Οι οντότητες του εξωτερικού κόσμου εκφράζονται (με τον ένα ή τον άλλο τρόπο) στη σκέψη και έτσι μπορούν να γίνουν κατανητές (ρεαλισμός), αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι κατασκευάζονται από τη σκέψη (αντι-ρεαλισμός: διάφορες πραγματιστικές, συμβατιστικές, κλπ. θεωρίες). Μ' άλλα λόγια, προκειμένου να γίνει κάτι κατανητό δεν χρειάζεται να είναι έννοια αλλά μόνο να εκφράζεται από μια έννοια. Και βέβαια αμέσως μόλις συνειδητοποιηθεί αυτή η διάκριση, η ελκυστικότητα του αντι-ρεαλισμού αυτόματα εξαφανίζεται. Διότι δεν είναι καθόλου αντίφαση να πιστεύει κανείς ότι υπάρχουν πράγματα που δεν είναι έννοιες και στη συνέχεια να μιλάει για αυτά. Κάνοντας αυτό, κανείς δεν προσπαθεί να διανοηθεί το αδιανόητο, αλλά μόνο να συλλάβει εννοιολογικά το μη-πνευματικό.

1. C. S. Peirce, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Cambridge, Mass., 1958, τ. 7, παράγρ. 345, υπογράμμιση δική μου.

2. W. V. O. Quine, *Word and Object*, Cambridge, Mass., The M.I.T. Press 1960.

2. Αδιέξοδα των παραδοσιακών ρεαλιστικών θεωριών

Η ευρεία απήχηση του αντι-ρεαλισμού δεν οφείλεται μόνο στην αναλυθείσα ασάφεια αλλά και στα ίδια τα σφάλματα του παραδοσιακού ρεαλισμού.

α. Η Αναφορά ως Ομοιότητα

Το σοβαρότερο ίσως σφάλμα που κυριάρχησε επί δύο χιλιάδες χρόνια τουλάχιστον στη φιλοσοφική παράδοση του ρεαλισμού (ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη) είναι η θεωρία της αναφοράς ως σχέσης (κυριολεκτικής) ομοιότητας ανάμεσα στα πράγματα και στις νοητικές αναπαραστάσεις τους. Σύμφωνα μ' αυτή την άποψη, μια έννοια ή ιδέα είναι πνευματική εικόνα του αντιστοίχου εξωτερικού αντικειμένου.

Η θεωρία της ομοιότητας βρήκε παραδειγματική, και εξειδικευμένη, έκφραση στη φιλοσοφία του John Locke¹ ο οποίος προσπάθησε να την καταστήσει λιγότερο ευάλωτη περιορίζοντας τη σχέση ομοιότητας μεταξύ ορισμένων μόνον ιδιοτήτων των αντικειμένων και των αντιστοίχων ιδεών. Κατά την άποψή του, τα φυσικά αντικείμενα υπάρχουν ανεξάρτητα από τη σκέψη μας και χαρακτηρίζονται από πρωτογενείς και δευτερογενείς ποιότητες. Οι πρώτες ανήκουν στο αντικείμενο το ίδιο ανεξάρτητα από την αντίληψή μας (π.χ. το μέγεθος, σχήμα, βάρος)· οι δεύτερες (π.χ. χρώμα, οσμή, γεύση) δεν ανήκουν στο αντικείμενο αλλά είναι ουσιαστικά «ιδέες» (δηλαδή, κατά Locke, εμπειρίες των αισθήσεων) που σχηματίζονται εξαιτίας της «δύναμης» (power) που έχει το αντικείμενο να προκαλεί στο υποκείμενο τις συγκεκριμένες αισθητηριακές εμπειρίες. Το γεγονός δηλαδή ότι το αντικείμενο έχει μια δευτερογενή ποιότητα σημαίνει ότι έχει τη «δύναμη» να παράγει σε μας μια «ιδέα». Για παράδειγμα, τα αντικείμενα τα ίδια δεν έχουν χρώμα· έχουν μόνο κάπου στα μη αισθητά μέρη τους την «δύναμη» να προκαλούν σε μας την εμπειρία που ονομάζουμε κόκκινο, ή μπλέ κλπ. Η «δύναμη» ενυπάρχει στο αντικείμενο αλλά το κόκκινο ή το μπλέ, το θερμό ή το ψυχρό, υπάρχουν ως «ιδέες» στο μυαλό μας. Είναι βέβαια ευνόητο, σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, ότι το φυσικό κόκκινο και η αναπαρασταση του κόκκινου στο μυαλό μας δεν μπορεί να είναι κυριολεκτικά όμοια. Κυριολεκτική σχέση ομοιότητας υφίσταται κατά τον Locke ανάμεσα στις πρωτογενείς ιδιότητες του αντικειμένου - αυτές που άλλωστε πραγματικά ενυπάρχουν στο αντικείμενο, είναι βασικές και μη αναγνώγιμες - και στις νοητικές αναπαραστάσεις τους. Για παράδειγμα, ένα αντικείμενο Χ είναι τετράγωνο και φαίνεται σε μας τετράγωνο· είναι μεγαλύτερο από ένα άλλο αντικείμενο Υ και έτσι φαίνεται σε μας πως είναι.

1. Βλ. John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding* 1960, Βιβλίο II.

Όμως, ακόμα και περιορισμένη, η θεωρία της ομοιότητας δεν σώζεται από τα αδιέξοδά της. Την περισσότερο ίσως ανεπιθύμητη - αλλά φυσική - συνέπεια της θεωρίας έσυρε ο Berkeley¹ όταν έλεγε ότι σχέση ομοιότητας δεν είναι δυνατό να υφίσταται ούτε μεταξύ των πρωτογενών ιδιοτήτων των αντικειμένων και των ιδεών μας, διότι απλούστατα μόνο όμοια πράγματα μπορεί να μοιάζουν μεταξύ τους, ποτέ δηλαδή νοητικά αντικείμενα και φυσικά. Έτσι κατέληγε ότι μόνο ιδέες μπορεί να μοιάζουν με ιδέες και αισθήσεις με αισθήσεις: άρα, ότι μόνο ιδέες και αισθήσεις υπάρχουν και ότι μόνο «φαινομενικά» (phenomenal) αντικείμενα μπορούν να συλληφθούν, να κατανοηθούν και να γίνουν αντικείμενα αναφοράς του νου. Η άρνηση της ύπαρξης ενός αντικειμενικού κόσμου ανεξάρτητου από το νοητικό (και ο υποκειμενικός ιδεαλισμός) είναι φυσική, ουσιαστικά, συνέπεια της θεωρίας της αναφοράς ως ομοιότητας, παρά το γεγονός ότι η αποδοχή της τελευταίας ξεκίνησε από ρεαλιστικά κίνητρα, στην προσπάθεια να κατοχυρωθεί μια αντικειμενική σχέση μεταξύ σκέψης και κόσμου.

Η θεωρία της ομοιότητας (στη ρεαλιστική και ιδεαλιστική έκφασή της) έχει υποστεί στον 20ο αιώνα ομοβροντία έμμεσων και άμεσων κριτικών από τον ύστερο Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Η ομοιότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως πρωταρχικός και θεμελιώδης μηχανισμός της αναφοράς γιατί η ίδια η ομοιότητα προϋποθέτει την ικανότητά μας να αναφερόμαστε. Καταρχήν, ο αριθμός των ομοιοτήτων που μπορεί να βρεθεί μεταξύ δύο οποιοδήποτε πραγμάτων είναι απεριόριστος. Κάθε τι μπορεί να μοιάζει με κάτι άλλο σε απεριόριστα σημεία. Για παράδειγμα, η αίσθηση του βιβλίου που έχω αυτή τη στιγμή καθώς το διάβάζω και το μολύβι στο χέρι μου είναι όμοια τουλάχιστον στα εξής σημεία: (i) μερικές από τις ιδιότητες τους (δηλαδή το ότι έχω αυτή την αίσθηση τώρα και το ότι το μολύβι βρίσκεται στο χέρι μου τώρα) είναι αποτελέσματα παρελθουσών πράξεών μου (εάν δεν καθόμουν να διαβάσω δεν θα είχα την αίσθηση του βιβλίου, ούτε το μολύβι θα ήταν εκεί αν δεν το είχα πάρει); (ii) και η αίσθησή μου και το μολύβι υπάρχουν το 1987; (iii) και η αίσθηση και το μολύβι περιγράφονται στα ελληνικά, κλπ. κλπ. Πρώτη λοιπόν διαπίστωση είναι ότι η φράση «το α είναι όμοιο με το β» χωρίς προσδιορισμό του είδους της ομοιότητας για την οποία μιλάμε είναι απλή κενολογία. Η ομοιότητα είναι σχετική έννοια και ως τέτοια επιβάλλει τον προσδιορισμό των σχετικών χαρακτηριστικών με βάση τα οποία δύο συγκεκριμένα πράγματα θεωρούνται όμοια. («Το α είναι όμοιο με το β ως προς το X»).

Εάν όμως συμβαίνει αυτό, τότε είναι προφανές ότι η ομοιότητα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως πρωτογενής σχέση για να ερμηνεύσει την αναφορά.

1. Βλ. George Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1710 και *Three Dialogues between Hylas and Philonous in Opposition to Sceptics and Atheists*, 1713.

Για να χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα με εμφανή την επίδραση του Wittgenstein¹, εάν κάποιος στην προσπάθειά του να επινοήσει μια γλώσσα που να αναφέρεται στις αισθήσεις του σκεφθεί «Θα ονομάζω όλες τις αισθήσεις που θα έχω στο εξής E εάν και μόνο εάν μοιάζουν με την αίσθησή μου X που τώρα έχω», σύμφωνα με όσα είπαμε παραπάνω, πρέπει να προσδιορίσει το χαρακτηριστικό R με βάση το οποίο οι μελλοντικές αισθήσεις του μπορούν να θεωρηθούν όμοιες με την X , διαφορετικά η πρόθεσή του παραμένει κενή. Όμως από τη στιγμή που θα είναι σε θέση να προσδιορίσει ένα χαρακτηριστικό R (ως προς το οποίο πρέπει να μοιάζουν οι αισθήσεις του με τη X για να ταξινομηθούν σωστά ως E), αυτό σημαίνει ότι θα έχει ήδη την ικανότητα να αναφέρεται και στις αισθήσεις τις οποίες θέλει να ονομάζει E και στο χαρακτηριστικό R . Αλλά αυτό εξ υποθέσεως αποκλείεται δεδομένου ότι το ζητούμενο είναι ακριβώς να προσδιορισθεί η αναφορά σ' αυτές τις αισθήσεις - με βάση την ομοιότητά τους ως προς το R . Η ομοιότητα επομένως δεν μπορεί να αποτελέσει τρόπο εξήγησης της αναφοράς των αισθήσεων ή ιδεών στα αντικείμενα εφόσον η ίδια προϋποθέτει την ικανότητά μας να αναφερόμαστε σ' αυτά.

β. Η Αναφορά ως Ισομορφική Σχέση

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό που κυριάρχησε στο χώρο των παραδοσιακών ρεαλιστικών θεωριών είναι ο *ισομορφισμός*, δηλαδή η αντίληψη ότι σκέψη (γλώσσα) και πραγματικότητα μοιράζονται την ίδια δομή έτσι ώστε τα μέρη της σκέψης (γλώσσας) να αντιστοιχούν ένα - προς - ένα στα μέρη της πραγματικότητας. Κλασικό παράδειγμα αυστηρού ισομορφισμού αποτελεί ο λογικός ατομισμός του *Tractatus Logico-philosophicus* του πρώιμου Wittgenstein. Σύμφωνα με το *Tractatus*, του οποίου κύριος στόχος είναι η μελέτη των γενικών συνθηκών της δυνατότητας της αναπαράστασης, η ουσία της αναπαραστατικής σχέσης βρίσκεται στην αναπαράσταση μιας κατάστασης πραγμάτων δια μέσου μιας πρότασης (δηλαδή στην περιγραφή). Όπως ο Frege και ο Russell, ο (πρώιμος) Wittgenstein συνέλαβε την πρόταση ως λειτουργία των εκφράσεων που τη συγκροτούν². (Θεωρούσε ότι οι προτάσεις έχουν νόημα, αλλά όχι αναφορά. Τα δε πλήρως αναλυθέντα ονόματα έχουν αναφορά αλλά όχι νόημα). Η απλούστερη δυνατή πρόταση είναι η «στοιχειώδης πρόταση» (*elementary proposition*) αποτελούμενη από απλά, μη περαιτέρω αναλύσιμα, ονόματα. Τα ονόματα αυτά καταδηλώνουν απλά αντικείμενα στην πραγματικότητα, τα τελευταία συλλαμβανόμενα ως η μεταφυσική υπόσταση του κόσμου. Η σχέση των ονομάτων με τα αντικείμενά στα ο-

1. Πρβλ. το επιχείρημα κατά της ιδιωτικής γλώσσας στο *Philosophical Investigations*, §§ 243-318.

2. L. Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus*, μτφ. D. F. Pears και B. F. McGuinness, London, R. K. P., 1961, § 3. 318.

ποία αναφέρονται διέπεται από λογικοσυντακτικούς κανόνες, οι οποίοι καθορίζουν τη λογική μορφή των ονομάτων, δηλαδή προσδιορίζουν τις δυνατές (σημασιολογικά έγγραυρες) συνδυαστικές τους ικανότητες για να σχηματίσουν «στοιχειώδεις προτάσεις». Και δεδομένης της ισομορφικής σχέσης γλώσσας και πραγματικότητας, προκειμένου να αποδώσουμε ένα όνομα σ' ένα αντικείμενο ως το αναφορικό του, πρέπει η λογική σύνταξη του ονόματος να εικονίζει (mirror) τις συνδυαστικές δυνατότητες του αντικειμένου στην πραγματικότητα: δηλαδή την ικανότητά του να συνδυάζεται με άλλα παρόμοια αντικείμενα για να συγκροτήσει μια κατάσταση πραγμάτων.

Έτσι λοιπόν, μολονότι τα ονόματα των αντικειμένων είναι αυθαίρετα και η λογική σύνταξη συμβατική, εφόσον αυτές οι συμβάσεις καθορισθούν, η σχέση μεταξύ μιας στοιχειώδους πρότασης και της κατάστασης πραγμάτων που περιγράφει είναι ουσιώδης και εσωτερική. Η πρόταση πρέπει να είναι ισομορφική με την κατάσταση πραγμάτων που αναπαριστά. Πρέπει να έχει την ίδια λογική (συνδυαστική) πολλαπλότητα και ταυτόσημη λογική μορφή. Ο συνδυασμός ονομάτων σύμφωνα με τους κανόνες της λογικής σύνταξης είναι «λογική εικόνα» μιας κατάστασης πραγμάτων. Εάν γνωρίζουμε τη σημασία των, μη περαιτέρω αναλυσίμων, ονομάτων και έχουμε συλλάβει τον τρόπο του συνδυασμού τους, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τί καταστάσεις πραγμάτων αναπαριστώνται από τους διάφορους συνδυασμούς τους στις στοιχειώδεις προτάσεις. Έτσι, προκειμένου να κατανοήσουμε μια πρόταση, αυτό που χρειάζεται είναι να κατανοήσουμε τα μέρη που τη συγκροτούν (ονόματα και μορφή) και αυτόματα αυτό που τότε γνωρίζουμε είναι τί συμβαίνει στον κόσμο εάν η πρόταση είναι αληθής. Ο ισομορφισμός του *Tractatus* είναι πλήρης: Γλώσσα και κόσμος μοιράζονται την ίδια δομή έτσι ώστε οι κανόνες του λογικού calculus της γλώσσας αφενός να προσδιορίζουν όλες τις πιθανές προτάσεις με νόημα και αφετέρου να εικονίζουν όλες τις δυνατές «στοιχειώδεις» καταστάσεις πραγμάτων στον κόσμο.

Οι κανόνες του λογικού calculus, οι οποίοι εκφράζουν την ισομορφική σχέση σκέψης και κόσμου, μπορούν κατά τον πρώιμο Wittgenstein να αποδοθούν σε μια τεχνητή ιδεώδη γλώσσα, η κατασκευή της οποίας αποτελεί βασικό μέλημα του *Tractatus*. Όμως το ότι η κοινή μορφή μεταξύ σκέψης (γλώσσας) και κόσμου δεν υφίσταται αποδεικνύεται καταρχήν από την, και εκ μέρους του ίδιου του Wittgenstein ομολογημένη, αποτυχία του *Tractatus* να κατασκευάσει αυτήν την ιδεώδη γλώσσα. Πράγματι αν οι λογικοί ατομιστές οπαδοί της ισομορφίας είχαν κατορθώσει να κατασκευάσουν την ιδεώδη γλώσ-

1. ό.π. § 3.

2. ό.π. § 4. 024.

3. ό.π. §§ 6. 45, 7. Πρβλ. *Philosophical Investigations*, §§ 1-43, 81, 134, 138

σα η οποία θα εξέφραζε τους κανόνες που διέπουν την -υποτιθέμενη-ισομορφική σχέση της γλώσσας μας και του κόσμου, μεταφράζοντας κατά κάποιον τρόπο τον δεύτερο στην πρώτη, τότε θα βρίσκονταν σε εντυπωσιακή θέση. Έτσι όμως όπως έχουν τα πράγματα, η θέση τους είναι *a priori* και δογματική. Υποθέτουν ότι ένα ορισμένο μοντέλο αναπαριστά την ουσία της σχέσης γλώσσας και κόσμου και μετά ισχυρίζονται ότι κάθε δυνατή γλώσσα και κάθε δυνατός κόσμος πρέπει να έχουν μια ορισμένη δομή προκειμένου να ικανοποιούν αυτό το μοντέλο. Έτσι όμως είναι προφανές ότι κάθε αίτημά τους για ρεαλισμό, για τη θέσπιση νατουραλιστικής σχέσης μεταξύ γλώσσας και κόσμου, ανατρέπεται. Συγκεκριμένα ο πρώτος Wittgenstein, καθιστώντας τη λογική βάση της μεταφυσικής, αντί να μας πει πώς υφίσταται η πραγματικότητα, προβάλλει το λογικό του μοντέλο πάνω σ' αυτήν την πραγματικότητα· κυριολεκτικά ξαναφτιάχνει την πραγματικότητα κατ' εικόνα και ομοίωση αυτού του μοντέλου. Μια δεύτερη λοιπόν, ρεαλιστική στα κίνητρά της, προσπάθεια να μας πει πώς σχετίζεται η σκέψη (γλώσσα) με τον κόσμο (δηλαδή, ο ισομορφισμός) ανατρέπεται, ολισθαίνοντας - με βάση τις ίδιες τις προϋποθέσεις της - σε αντιρεαλιστικές συνέπειες.

γ. Η Αναφορά ως «Άμεση Γνωριμία»

Ένα τρίτο χαρακτηριστικό που καταδυνάστευσε το ρεαλισμό (και όχι μόνον αυτόν) είναι η επιστημολογική διάκριση ανάμεσα σε έννοιες και ενορμήσεις, και η αντίστοιχη διάκριση ανάμεσα σε έμμεση και άμεση γνώση· η αντίληψη δηλαδή ότι δίπλα στη γνώση που πραγματοποιείται μέσω των εννοιών μας υφίσταται και ένα άλλο είδος γνώσης η οποία συνίσταται σε άμεση σχέση με το αντικείμενο, καθαρή από κάθε συνεισφορά του πνεύματος (Βλ. π.χ. Kant). Μια από τις πιο δυναμικές μορφές αυτής της αντίληψης στον 20ο αιώνα βρίσκουμε στη φιλοσοφία του B. Russell. Στο άρθρο του «Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description» (1912), ο Russell διακρίνει ανάμεσα στη «γνώση εκ περιγραφής» και τη «γνώση εξ άμέσου γνωριμίας», και υποστηρίζει ότι η τελευταία είναι επιστημολογικά πρωταρχική με την έννοια ότι όλη η γνώση ανάγεται σε τελευταία ανάλυση σε άμεση εξοικείωση ή γνωριμία με το γνωστικό αντικείμενο: «η γνώση που αφορά ό,τι είναι γνωστό εκ περιγραφής ανάγεται σε τελευταία ανάλυση σε γνώση που αφορά ό,τι είναι γνωστό εξ άμέσου γνωριμίας... Κάθε πρόταση την οποία μπορούμε να κατανοήσουμε πρέπει να απαρτίζεται εξ ολοκλήρου από μέρη τα οποία μας είναι άμεσα γνωστά»¹.

1. Bertrand Russell, «Knowledge by Acquaintance and Knowledge by Description», στο *Fundamental Problems in Philosophy*, του Oswald Hanfling (εκδότη), Oxford, Blackwell, 21980, σ. 114.

Μια αντίληψη όπως αυτή του Russell έχει, όπως είναι φυσικό, επιπτώσεις στη θεωρία της αναφοράς. Καταρχήν, η αφετηρία του Russell είναι ρεαλιστική στην πρόθεσή της για τον εξής λόγο. Ο Russell προσπαθεί να εξηγήσει την αναφορά (για την ακρίβεια, denotation· «καταδήλωση», κατά την ορολογία του), που ως ιδιότητα των λέξεων είναι *σημασιολογική* κατηγορία, με *μη-σημασιολογικούς* όρους. Στην αντίθετη περίπτωση, αν δηλαδή προσπαθούσε να εξηγήσει την αναφορά με βάση κάποιους άλλους σημασιολογικούς όρους, τότε η εξήγησή του δεν θα μας έλεγε τίποτα για τη σχέση γλώσσας και σημασιολογικών όρων με τα πράγματα που βρίσκονται έξω από τη γλώσσα. Πολύ περιληπτικά, η εξήγηση του Russell έχει ως εξής: Κάθε όνομα συνδέεται αναλυτικά με μια ορισμένη περιγραφή, έτσι ώστε για να εξηγήσουμε πώς ένα όνομα αναφέρεται σ' αυτό που αναφέρεται πρέπει να εξηγήσουμε δύο πράγματα: (i) τη διαδικασία μέσω της οποίας το όνομα συνδέεται με την περιγραφή, π.χ. «Κικέρων» και «ο συγγραφέας αυτών - και - αυτών των έργων», και (ii) πώς η περιγραφή αναφέρεται σ' αυτό που αναφέρεται. Ο Russell συνεπώς με το λογικό ατομισμό του υποθέτει ότι, προκειμένου να εξηγήσουμε το (ii), δηλαδή πώς οι περιγραφές αναφέρονται, πρέπει να εξηγήσουμε πώς τα μέρη από τα οποία συγκροτούνται αναφέρονται. Και τα μέρη μιας περιγραφής συνήθως περιλαμβάνουν ονόματα, «πρωτογενείς όρους» (primitives), που είναι πιο «βασικά» (basic) από το αρχικό όνομα με το οποίο συνδέεται αναλυτικά η υπό εξήγηση περιγραφή. Τους πιο βασικούς, πρωτογενείς, όρους της γλώσσας που δεν αναλύονται περαιτέρω με μορφή περιγραφής ο Russell ονομάζει «λογικά κύρια ονόματα». Τα τελευταία συνδέονται μ' αυτό στο οποίο αναφέρονται χωρίς την παρέμβαση άλλων λέξεων (ή εννοιών), με σχέση άμεσης εξοικείωσης ή γνωριμίας (acquaintance). Αυτό στο οποίο αναφέρονται είναι τα άμεσα αισθητηριακά μας δεδομένα.

Ο Russell συνειδητοποιεί ότι, αν θέλουμε να διατηρήσουμε την «άμεση γνωριμία» ως έσχατο μηχανισμό σύνδεσης γλώσσας και εξωγλωσσικού κόσμου, τα μόνα γλωσσικά μέρη που μπορούν να συνδέονται με τέτοια άμεση σχέση με το αντικείμενο στο οποίο αναφέρονται είναι αυτά που ονομάζουν το αντικείμενο χωρίς να το περιγράφουν· και τα μοναδικά αντικείμενα που μπορούν να εισέλθουν σε μια τέτοια άμεση σχέση με τη γλώσσα είναι τα «δεδομένα των αισθήσεων» μας (sense data) ως τα μόνα που μπορούν να διεκδικήσουν το status των αντικειμένων άμεσης επαφής¹. Έτσι λοιπόν τα «λογικά κύρια ονό-

1. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο R. αναγνωρίζει και άλλα δυο είδη αντικειμένων άμεσης γνωριμίας: τα δεδομένα της «εσωτερικής αίσθησης» (ενδοπαράτηρησης) όπως σκέψεις, αισθήματα, επιθυμίες... και τα δεδομένα της μνήμης, τα οποία έχουν υπάρξει ως «δεδομένα των εξωτερικών αισθήσεων» ή της «εσωτερικής αίσθησης» (βλ. ό.π., στό ό.π., σ.σ. 108-110) - είναι δηλαδή και αυτά άμεσα δεδομένα στο ιδιωτικό υποκείμενο, και γι' αυτό ο συμψηφισμός τους δεν αλλοιώνει το επιχείρημά μας.

ματα» συνδέονται «δι'άμεσου γνωριμίας» με τα «δεδομένα των αισθήσεων» μας. Το νόημα των «λογικά κυρίων ονομάτων» είναι αυτό το οποίο ονομάζουν και όχι μια περιγραφή, ενώ αντίθετα τα καθημερινά ονόματα είναι ουσιαστικά κρυφές περιγραφές (π.χ. «Απόλλων» σημαίνει «Ο αρχαίος Έλληνας θεός του φωτός»).

Ο Russell στην προσπάθειά του να διασώσει την κατηγορία της «άμεσης γνωριμίας» κατασκευάζει μια εξαιρετικά μη πειστική θεωρία. Πέρα από τα προβλήματα που συνδέονται με το λογικό ατομισμό του, η ίδια η σχέση της «άμεσης γνωριμίας» είναι επιστημολογικά προβληματική. Η «άμεση γνωριμια» είναι μεν μη-σημασιολογική, κι έτσι διεκδικεί καταρχήν μια ρεαλιστική, εξωγλωσσική θεμελίωση της αναφοράς, αλλά παρά ταύτα ως ιδιωτική σύνδεση υποκειμένου και αντικειμένου δεν μπορεί να αποτελέσει το ασφαλές θεμέλιο έγχυρης γνώσης αφού σε τελευταία ανάλυση η ίδια μπορεί να σφάλει ή να διαφέρει από υποκείμενο σε υποκείμενο, χωρίς να υπάρχει η δυνατότητα ελέγχου της από κάποιο άλλο γνωστικό κριτήριο δεδομένου ότι εξ ορισμού θεσπίζεται ως το έσχατο τέτοιο κριτήριο.

Επιπλέον η αντίληψη του Russell ότι τα μέρη που συνδέει η «άμεση γνωριμια» είναι «λογικά κύρια ονόματα» και «αισθητηριακά δεδομένα» (α) δεν λέει πώς μπορεί να εξηγηθεί η αναφορά όρων που δεν είναι δυνατό να αναχθούν σε «λογικά κύρια ονόματα», και το σπουδαιότερο (β) αφήνει ανοιχτό όσο ποτέ το πρόβλημα της σχέσης των «αισθητηριακών δεδομένων» με τα εξωτερικά αντικείμενα τα ίδια. Ακόμα κι αν μια θεωρία κατάφερε να εξηγήσει πειστικά τη σχέση μεταξύ των λέξεων και των δεδομένων των αισθήσεών μας, θα ήταν ελλιπής στο βαθμό που δεν θα ήταν σε θέση να πει κάτι για τη σχέση των αισθητηριακών δεδομένων με τα φυσικά αντικείμενα που τα προκαλούν. Ο Russell δέχεται την ύπαρξη των φυσικών αντικειμένων και πιστεύει ότι τα γνωρίζουμε με γνώση εκ περιγραφής¹. Αλλά, δεδομένου ότι αυτήν τη γνώση ο ίδιος την ανάγει τελικά στην «άμεση γνωριμια» (βλ. υποσημείωση 1 της σ. 44), έμμεσα ανάγει μ' αυτόν τον τρόπο και τα φυσικά αντικείμενα στα αισθητηριακά δεδομένα - μια αντιρεαλιστική κατάληξη μιας ρεαλιστικής, μεθοδολογικά, προσπάθειας.

3. Προς μια αιτιακή ρεαλιστική θεωρία της αναφοράς

Το ερώτημα το οποίο απομένει να απαντηθεί είναι πώς είναι δυνατόν να εξηγήσουμε την αναφορά με ρεαλιστικούς όρους χωρίς να περιπέσουμε στις παγίδες στις οποίες βρέθηκαν πολλές παραδοσιακές θεωρίες.

1. Russell, ό.π. στο ό.π., σ. 111.

α. *Οι Λέξεις και τα Πράγματα: Οι Θεωρίες των S. Kripke και H. Putnam.*

Ορισμένες πολλά υποσχόμενες απαντήσεις προέρχονται τελευταία από το χώρο της φιλοσοφίας της γλώσσας, οι οποίες παρουσιάζονται να εξηγούν τόσο τις καθημερινές μας πεποιθήσεις για την ύπαρξη του εξωτερικού κόσμου όσο και την πρόοδο της επιστήμης πληρέστερα από οποιαδήποτε εναλλακτική αντι-ρεαλιστική υπόθεση. Οι ρεαλιστικές θεωρίες έχουν ταυτισθεί κατά κύριο λόγο με τα ονόματα των Saul Kripke και Hilary Putnam και είναι γνωστές ως «αιτιακές θεωρίες της αναφοράς».

Συγκεκριμένα, ο Kripke¹ εισάγει πρώτος μια αιτιακή θεωρία όσον αφορά τα κύρια ονόματα. Πολύ περιληπτικά, αν πάρουμε για παράδειγμα το όνομα «Κικέρων», αυτό που προσδιορίζει την αναφορά του είναι μια ορισμένη αλυσίδα αιτιακών σχέσεων που υφίστανται ανάμεσα στο συγκεκριμένο άνθρωπο, τον Κικέρωνα, και τις χρήσεις του ονόματος «Κικέρων» που έχουμε εμείς σήμερα. Οι αιτιακές συνδέσεις είναι δύο ειδών: (α) κοινωνικές, οι οποίες εξηγούν ιστορικά το πέρασμα της λέξης «Κικέρων» από τους αρχικούς χρήστες του ονόματος στους σημερινούς και (β) αιτιακές σχέσεις διαφόρων άλλων ειδών οι οποίες συνδέουν τους αρχικούς χρήστες του ονόματος με τον ίδιο τον Κικέρωνα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, σύμφωνα με τον Kripke, η αναφορά ενός κύριου ονόματος προσδιορίζεται από την ύπαρξη μιας αιτιακής αλυσίδας ενός ορισμένου είδους η οποία συνδέει το συγκεκριμένο κάθε φορά χρήστη του ονόματος με τον φορέα του ονόματος. Το σημαντικό στοιχείο σ' αυτή τη θεωρία είναι ότι ο προσδιορισμός της αναφοράς είναι αιτιακός και συλλογικός. Η γνώση ή οι ιδιωτικές σκέψεις που περνούν από το μυαλό του ατομικού χρήστη μιας γλώσσας δεν προσδιορίζουν την αναφορά ενός ονόματος στην ιδιόλεκτό του. Η αναφορά προσδιορίζεται από το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος χρήστης συνδέεται αιτιακά με άλλα άτομα που ήταν σε θέση να ξεχωρίσουν το φορέα, του ονόματος, ή με κάποια άλλα ονόματα από τα οποία το συγκεκριμένο προέρχεται.

Ο Putnam προεκτείνει αυτή την αντίληψη στους όρους φυσικών ειδών («χρυσός», «νερό»...), φυσικών μεγεθών («ηλεκτρισμός», «θερμότητα»...) και ανθρωπίνων κατασκευασμάτων («μολύβι», «καρέκλα»...). Στο άρθρο του «Explanation and Reference» προβάλλει την άποψη ότι αυτό που προσδιορίζει την αναφορά είναι μια αιτιακή σχέση μ' ένα «εισαγωγικό γεγονός» (introducing event), δηλαδή το γεγονός της σύνδεσης ενός όρου με το αντίστοιχο αντικείμενο (φυσικό είδος ή φυσικό μέγεθος...) από τον πρώτο χρήστη του όρου. Αυτή η διαδικασία μπορεί να γίνει, όπως στην περίπτωση των παραπάνω (επιστημονικών) όρων, μέσω ενός τεστ που διεξάγουν οι «ειδικοί» και το οποίο τους οδηγεί στη διατύπωση μιας ορισμένης κατά προσέγγιση ορθής περιγρα-

1. Βλ. S. Kripke, «Naming and Necessity», στο *The Semantics of Natural Language*, των D. Davidson και G. Harman (έκδοτ.) Dordrecht, Reidel, 1972.

φής του αντίστοιχου φυσικού είδους ή μεγέθους· π.χ. ο προσδιορισμός της αναφοράς του όρου «ηλεκτρισμός» ως του φυσικού μεγέθους που συμπεριφέρεται μ' έναν ορισμένον τρόπο και είναι υπεύθυνο για ορισμένα αποτελέσματα. Ο Putnam ισχυρίζεται ότι οι μετέπειτα χρήσεις του όρου είναι το «αιτιακό προϊόν προηγούμενων γεγονότων - και τελικά ενός εισαγωγικού γεγονότος»¹. Έτσι ένας αναφορικός όρος εισέρχεται στην ιδιόλεκτο κάποιου είτε κατευθείαν μέσω ενός «εισαγωγικού γεγονότος», είτε μαθαίνοντάς την από κάποιον που την έμαθε μέσω ενός «εισαγωγικού γεγονότος», είτε μαθαίνοντάς την από κάποιον που συνδέεται μέσω μιας αλυσίδας τέτοιων μεταβιβάσεων μ' ένα «εισαγωγικό γεγονός»². Και βέβαια ο αρχικός «ονοματοθέτης» μπορεί να βρίσκεται πολύ πίσω στο παρελθόν. Η αναφορά των σημερινών μελών μιας γλωσσικής κοινότητας μπορεί να συνδέεται, μέσω μιας αλυσίδας γλωσσικής και άλλης συνεργασίας, με την αναφορά προσώπων μακρινών στο χώρο και στο χρόνο. Το βασικό και στη θεωρία του Putnam είναι η έμφαση σε δύο στοιχεία που ορίζουν την αναφορά: (α) τη συνεισφορά της κοινωνίας, και (β) τη συνεισφορά του αντικειμενικού, φυσικού κόσμου.

(α). Το πρώτο, που αφορά τη γλώσσα γενικά και όχι μόνο τη σημασιολογική κατηγορία της αναφοράς, ο Putnam αποκαλεί «καταμερισμό της γλωσσικής εργασίας»³ και το αποσαφηνίζει ως εξής: Κάθε γλωσσική κοινότητα έχει στο λεξιλόγιό της τουλάχιστον μερικούς όρους των οποίων τα σχετικά κριτήρια αναφοράς, δηλαδή τα χαρακτηριστικά του τυπικού μέλους της τάξης του αναφερομένου αντικειμένου, είναι γνωστά μόνο σε μια υπο-ομάδα των ομιλητών που γνωρίζουν και χρησιμοποιούν αυτούς τους όρους, και των οποίων η χρήση από τους άλλους ομιλητές βασίζεται σε μια δομημένη και συνεχή, έστω και έμμεση, συνεργασία με τους ομιλητές των αντίστοιχων υπο-ομάδων. Έτσι, για παράδειγμα, ενώ όλοι είμαστε σε θέση να χρησιμοποιούμε με επιτυχία στις συζητήσεις μας τη λέξη «νερό», και ενώ πιθανόν πολλοί από μας γνωρίζουν ότι «νερό είναι H_2O », μόνο μερικοί ενήλικες ομιλητές (χημικοί) θα μπορούσαν να ξεχωρίσουν το νερό από κάποιο άλλο υγρό που επιφανειακά θα έμοιαζε με το νερό, θα ήταν δηλαδή σε θέση να προσδιορίσουν ακριβώς το αναφορικό του όρου «νερό». Και βέβαια δύσκολα θα είχαμε στο λεξιλόγιό μας όρους όπως «βαλανιδιά» και «αλουμίνιο» αν κανείς δεν είχε έναν τρόπο να αναγνωρίζει το δένδρο βαλανιδιά και το μέταλλο αλουμίνιο· όμως αυτό δεν σημαίνει ότι καθένας από μας που χρησιμοποιεί τους όρους ορθά πρέπει να είναι σε θέση να γνωρίζει ακριβώς την αναφορά τους, να ξεχωρίζει για παράδειγμα τις βαλανιδιές από τις οξυές και το αλουμίνιο από το μολυβδένιο.

1. H. Putnam «Explanation and Reference» (1973), *Mind Language and Reality*, Cambridge, C.U.P., 1975, σ. 200.

2. όπ. π. στο ό.π., σ. 202.

3. Putnam, «The Meaning of Meaning» (1975) στο ό.π., κυρίως σ.σ. 227-9.

Όπως είναι προφανές, ο «γλωσσικός καταμερισμός εργασίας», το γεγονός δηλαδή ότι το συλλογικό σώμα μοιράζει κατά κάποιον τρόπο την «εργασία» της γνώσης και της χρήσης των διαφόρων γλωσσικών όρων ανάμεσα στα μέλη του, προϋποθέτει τον καταμερισμό της μη γλωσσικής εργασίας. Το παράδειγμα του χρυσού που αναφέρει ο Putnam είναι χαρακτηριστικό. Ο χρυσός είναι πολύτιμο μέταλλο, είναι νομισματικό μέταλλο και έχει συμβολική αξία (είναι σημαντικό για πολλούς ανθρώπους το δαχτυλίδι του γάμου τους να είναι πράγματι χρυσός). Στην κοινωνία μας μερικοί άνθρωποι φορούν χρυσά δαχτυλίδια, άλλοι πωλούν τέτοια δαχτυλίδια, και άλλοι είναι σε θέση να πουν πότε ένα αντικείμενο είναι πράγματι χρυσός και πότε όχι. Όμως δεν είναι καθόλου απαραίτητο, ούτε αυτονόητο, καθένας που φοράει ένα χρυσό δαχτυλίδι να είναι σε θέση να διακρίνει με αξιοπιστία εάν κάτι είναι πράγματι χρυσός ή όχι. Σε περίπτωση αμφιβολίας μπορεί να απευθυνθεί στην ομάδα των «ειδικών» που εύκολα θα κάνει τη διαπίστωση. Τα γεγονότα αυτά, που είναι παραδείγματα καθημερινού καταμερισμού εργασίας, όπως το θέτει ο Putnam,

γεννούν έναν καταμερισμό γλωσσικής εργασίας: καθένας για τον οποίο ο χρυσός είναι σημαντικός για κάποιο λόγο πρέπει να αποκτήσει τη λέξη «χρυσός»: όμως δεν χρειάζεται να αποκτήσει τη μέθοδο αναγνώρισης για το εάν κάτι είναι χρυσός ή όχι. Μπορεί να βασίζεται σε μια ειδική υποκατηγορία ομιλητών. Τα χαρακτηριστικά που γενικά θεωρούνται ότι είναι παρόντα σε σχέση μ' ένα γενικό όνομα...είναι όλα παρόντα στη γλωσσική κοινότητα θεωρούμενη ως συλλογικό σώμα¹.

(β) Όσον αφορά το δεύτερο παράγοντα που ο Putnam θεωρεί ουσιαστικό στον καθορισμό της αναφοράς, δηλαδή τη συνεισφορά του πέραβάλλοντος, αυτό είναι ίσως το πιο αμφισβητήσιμο σημείο στη διαμάχη ρεαλισμού και αντιρεαλισμού. Ο Putnam υποστηρίζει ότι αυτό στο οποίο όροι, όπως «χρυσός», «θερμότητα», αναφέρονται εξαρτάται από την *πραγματική φύση των αντιστοιχών οντοτήτων* και όχι απλά από το τί συμβαίνει στο μυαλό μας, δηλαδή την ψυχολογική μας κατάσταση όταν αναφερόμαστε. Αυτό είναι ιδιαίτερα φανερό στην περίπτωση των «δεικτολογικών όρων» (indexical terms), όπως «εγώ», «αυτός», «εκεί», των οποίων η αναφορά εξαρτάται απολύτως από το εξωτερικό περιβάλλον του ομιλητή. Π.χ. άλλο είναι το αναφορικό του «εγώ» όταν η γράφουσα λέει «εγώ έχω πονοκέφαλο», κι άλλο όταν ο πρωθυπουργός της Ελλάδας λέει «εγώ έχω πονοκέφαλο». Το γεγονός ότι και οι δύο, εξ υποθέσεως, σε μια συγκεκριμένη περίπτωση μπορεί να βρισκόμαστε στην ίδια ακριβώς

1. δ.π. στο δ.π., σ.σ. 227-8.

ψυχολογική κατάσταση (πονοκέφαλο) δεν μας καθιστά ίδια οντότητα. Αυτό που καθορίζει την αναφορά του «εγώ» είναι το συγκεκριμένο άτομο στο οποίο αναφέρεται και όχι η ψυχολογική κατάσταση του ομιλούντος, η οποία σε μια υποθετική περίπτωση μπορεί να είναι ίδια σε δύο ή περισσότερα διαφορετικά άτομα.

Με παρόμοιο, αλλά λιγότερο εμφανή, τρόπο καθορίζεται η αναφορά των όρων των φυσικών ειδών και μεγεθών. Νερό είναι το υγρό που έχει μια ορισμένη σύνθεση· δηλώνει H_2O . Εάν σ'έναν άλλον πλανήτη υπήρχε ένα υγρό που είχε όλα τα χαρακτηριστικά του δικού μας νερού (π.χ. έμοιαζε με νερό, είχε τη γεύση του νερού...) αλλά δεν ήταν H_2O αλλά XYZ , τότε αυτό δεν θα το ονομάζαμε «νερό». Σε τί η λέξη «νερό» αναφέρεται εξαρτάται (και περιορίζεται) από την πραγματική σύσταση του αντίστοιχου φυσικού είδους και όχι από τί συμβαίνει στο κεφάλι μας, ή από τις εντυπώσεις που μπορεί να σχηματίζουμε όταν το βλέπουμε. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, σύμφωνα με τον Putnam, και οι όροι φυσικών ειδών και μεγεθών περικλείουν ένα απαραίτητο δεικτολογικό στοιχείο: «νερό» είναι κάθε υγρό που έχει μια ορισμένη σχέση ομοιότητας με τη φύση του συγκεκριμένου υγρού που υπάρχει εδώ, στο δικό μας κόσμο. Το νερό σε οποιαδήποτε άλλο μέρος, ή λογικά πιθανό κόσμο, πρέπει να έχει αυτή τη σχέση ομοιότητας (H_2O) με το δικό μας «νερό», για να είναι νερό¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κάτι αντίστοιχο υποστηρίζει ο Kripke με τη θεωρία των «άκαμπτων καταδηλωτών» (rigid designators). Σύμφωνα με τον Kripke, άκαμπτος καταδηλωτής είναι «ένας όρος που δηλώνει το ίδιο αντικείμενο σ'όλους τους δυνατούς κόσμους». Τα κύρια ονόματα καθώς και τα ονόματα φυσικών ειδών και μεγεθών είναι άκαμπτοι καταδηλωτές· χρησιμοποιούνται αυτοί οι όροι «άκαμπτα» για να αναφερθούν σε ορισμένα εξωτερικά αντικείμενα ή φαινόμενα σε κάθε δυνατό κόσμο όπου μπορεί να απαντώνται αυτοί οι όροι.

Με λίγα λόγια, σύμφωνα με τους παραπάνω φιλοσόφους της γλώσσας η αναφορά προσδιορίζεται (α) κοινωνικά και (β) ενμέρει «δεικτολογικά» (indexically-Putnam) ή «άκαμπτα» (rigidly-Kripke)². Το τελευταίο σημαίνει ότι η αναφορά των όρων μας (όσων βέβαια έχουν αναφορά) εξαρτάται από την πραγματική φύση των συγκεκριμένων οντοτήτων στις οποίες αναφέρονται κι όχι από τις «παρατηρήσεις» ή τις «εντυπώσεις» που τυχόν αποκομίζει ο κάθε συγκεκριμένος ομιλητής - όπως το παράδειγμα του νερού φανερώνει. Επιπλέον όμως, επειδή γενικά η πραγματική φύση πολλών αντικειμένων δεν είναι απόλυτα γνωστή στον κάθε συγκεκριμένο ομιλητή, η κοινωνία έρχεται να συμπληρώσει την έλλειψη. Τα ακριβή κριτήρια και οι μέθοδοι αναγνώ-

1. ό.π. στο ό.π., σ. 234.

2. S. Kripke, «Identity and Necessity» στο *Identity and Individuation* του Milton K. Munitz (εκδοτ.), New York, New York, U. P., 1971, σ. 145.

ρισης της αναφοράς κατέχονται (μέσω της ομάδας των εκάστοτε ειδικών) από το συλλογικό γλωσσικό σώμα, ακόμα κι αν δεν κατέχονται από κάθε συγκεκριμένο μέλος του, έτσι ώστε και το πιο εξεζητημένο γεγονός για ένα πράγμα (π.χ. το νερό) μπορεί να γίνει μέρος του κοινωνικού νόηματος της αντίστοιχης λέξης, χωρίς αυτό να είναι γνωστό στους περισσότερους ομιλητές που χρησιμοποιούν τη λέξη. Οι περισσότεροι ομιλητές μπορεί να έχουν τη συγκεκριμένη λέξη στο λεξιλόγιό τους και να κατέχουν τη συνήθη ικανότητα να τη χρησιμοποιούν σωστά στο λόγο, χωρίς να γνωρίζουν το μηχανισμό της αναφοράς του όρου ούτε άμεσα ούτε έμμεσα. Μπορεί κάποιος να γνωρίζει το νόημα της λέξης «χρυσός» χωρίς βέβαια να γνωρίζει, ούτε άμεσα ούτε έμμεσα, πώς ακριβώς η λέξη συνδέεται μ' αυτό που συνδέεται. Το συλλογικό σώμα ως όλο όμως κατέχει το μηχανισμό μέσω του οποίου γίνεται αυτή η σύνδεση. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Putnam συνοψίζοντας τη συζήτηση: «υπάρχουν δύο ειδών εργαλεία στον κόσμο: υπάρχουν εργαλεία όπως το σφυρί και το κατσαβίδι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν από ένα πρόσωπο· και υπάρχουν εργαλεία όπως το ατμόπλοιο που απαιτούν τη συλλογική δραστηριότητα ενός αριθμού ανθρώπων για να χρησιμοποιηθούν. Οι λέξεις έχουν δυστυχώς θεωρηθεί πάρα πολύ με βάση το μοντέλο του πρώτου είδους εργαλείου»¹.

β. Ένα Αέναο Πρόβλημα ή Πώς να Αποφύγουμε τον Σκεπτικισμό

Όμως σε όσα έχουν ειπωθεί μέχρι τώρα ίσως προβληθεί η αντίρρηση ότι παρά το γεγονός ότι αποτελούν προσπάθεια ρεαλιστικής εξήγησης της αναφοράς, εντούτοις σταματούν δειλά στο σημείο ακριβώς εκείνο στο οποίο οι αντιρεαλιστικές θεωρίες φαίνεται να κερδίζουν την παράσταση. Δηλαδή, στο ερώτημα πώς είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε πώς συνδέεται ένας όρος με την «πραγματική φύση» του αντικειμένου στο οποίο αναφέρεται. Πώς είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε ότι «νερό» είναι όντως H_2O και ότι η «θερμοκρασία» έχει να κάνει, αντικειμενικά, με τη μέση μοριακή κινητική ενέργεια ενός σώματος.

Βέβαια η απάντηση είναι ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις (δηλαδή προσδιορισμού της αναφοράς όρων φυσικών ειδών και μεγεθών), ο καθορισμός της αναφοράς μπορεί να γίνει με ορισμένα εμπειρικά μέσα τα οποία μας οδηγούν στη διατύπωση μιας συγκεκριμένης περιγραφής. Και βέβαια για να γίνει αυτό χρειαζόμαστε τις θεωρίες μας. Κανείς δεν διατύπωσε την άποψη ότι πρέπει να βγούμε έξω από τις θεωρίες μας για να καθορίσουμε την αναφορά ως αντικειμενική σχέση. Ούτε πιστεύουμε ότι είναι εφικτό, ούτε υποστηρίζουμε ότι πρέπει, να βγούμε έξω από τις θεωρίες μας για τον κόσμο για να μιλήσουμε για τη σχέση του με τη γλώσσα. Ο λόγος που χρειαζόμαστε μια ρεαλιστική θεωρία της αναφοράς δεν είναι για να «κολλήσουμε» κατά κάποιο τρόπο το εν-

1. Putnam, *ό.π.*, στο *ό.π.*, σ. 229.

νοιολογικό μας πλαίσιο στην πραγματικότητα από τα έξω. Ο λόγος είναι ότι χωρίς τέτοιες ρεαλιστικές εξηγήσεις το εννοιολογικό μας πλαίσιο καταρρέει από τα μέσα. Χωρίς τη θεμελίωση μιας αντικειμενικής σχέσης μεταξύ γλώσσας και (εξωγλωσσικής) πραγματικότητας, η ίδια η γλώσσα μας - της οποίας ακριβώς μια σπουδαία σημασιολογική διάσταση είναι συνεχώς να τείνει και να αναφέρεται σε μια πραγματικότητα έξω απ' αυτή - θα έμενε μετέωρη και σε τελευταία ανάλυση άσκοπη και απατηλή.

Αλλά ας γίνουμε πιο συγκεκριμένοι. Ο Putnam διακρίνει δύο τρόπους με τους οποίους μπορούμε να αναφερθούμε σε κάτι: (i) τον δεικτικό ορισμό (ostensive definition), π.χ. «Αυτό είναι λεμόνι», ο οποίος χρησιμοποιείται στην περίπτωση καταδεικτικών όρων όπως «αυτό», «εκεί», «εσύ», ... και (ii) την περιγραφή, π.χ. «Λεμόνι είναι ο καρπός που έχει αυτά - κι - αυτά τα γνωρίσματα», η οποία είναι συνήθως απόδοση χαρακτηριστικών στο αναφερόμενο αντικείμενο που θεωρούνται τυπικά ή «κανονικά» ή, τέλος πάντων, χαρακτηριστικά που κατέχει ο στερεότυπος του είδους του αντίστοιχου αντικειμένου.

Αξίζει να σημειωθεί μια διάσταση απόψεων μεταξύ Putnam και Kripke όσον αφορά τη σημασία της περιγραφής στον προσδιορισμό της αναφοράς. Ο Kripke θεωρεί ότι «η αναφορά των ονομάτων σπάνια ή σχεδόν ποτέ δεν καθορίζεται διαμέσου περιγραφής»¹, δηλαδή απαρίθμησης ιδιοτήτων,² ενώ ο Putnam θεωρεί ότι η εισαγωγή ενός αναφορικού όρου στην ιδιόλεκτο κάποιου γίνεται μέσω μιας περιγραφής (εισαγωγικού γεγονότος) η οποία αποδίδει κάποιες ιδιότητες στο φορέα του ονόματος: «Ευθύς ως κάποιος είναι σε θέση να δώσει μια οριστική περιγραφή (ή έστω και εσφαλμένη περιγραφή), είναι σε θέση να εισαγάγει έναν όρο»³. Πάντως και οι δύο συμφωνούν ότι η σχέση μεταξύ ονόματος και της αντίστοιχης περιγραφής - όπου η αναφορά του ονόματος προσδιορίζεται με περιγραφή - δεν είναι αναλυτική. Το όνομα δηλαδή δεν είναι συνώνυμο με την περιγραφή αλλά, όπως λέει ο Kripke, «χρησιμοποιείται για να ονομάσει ένα αντικείμενο, το οποίο το ξεχωρίζουμε με βάση το περιστασιακό γεγονός ότι ικανοποιεί μια ορισμένη περιγραφή»³. Όμως θα εξακολουθήσαμε να χρησιμοποιούμε το ίδιο όνομα άκαμπτα (rigidly) για να ονομάσουμε το ίδιο αντικείμενο και στην υποθετικά δυνατή περίπτωση στην οποία το αντικείμενο έπαυε να πληρεί τη σχετική περιγραφή. Ας πάρουμε για παράδειγμα το όνομα «Κικέρων», την αναφορά του οποίου υποθέτουμε ότι μάθαμε στο σχολείο με κάποια περιγραφική φράση όπως «ο συγγραφέας αυτών - και - αυτών των έργων». Όπως λέει ο Kripke, μολοντί μπορεί τώρα να χρησιμοποιούμε αυτήν την περιγραφή για να δηλώσουμε τον Κικέρωνα, είναι δυνατό

1. Kripke, *ό.π.*, στο *ό.π.* σ. 157.

2. Putnam, *ό.π.*, σ. 204· επίσης σ. 203, 229 κ.εξ.

3. Kripke, *ό.π.* στο *ό.π.*, σ. 158· βλ. επίσης Putnam, *ό.π.*, σ. 234-5.

(λογικά) να αποκαλυφθεί μια μέρα ότι τελικά «αυτά - και - αυτά τα έργα» γράφτηκαν από τον Κάσσιο. Αλλά τότε δεν θα πούμε ότι ο Κικέρων ήταν ο Κάσσιος, αλλά «ότι ο Κικέρων, τον οποίο μπορεί να είχαμε προσδιορίσει και γνωρίσει μέσω των έργων του, τελικά δεν τα είχε γράψει ο ίδιος, αλλά ότι κάποιος άλλος, ο Κάσσιος, τα είχε γράψει αντί γι' αυτόν»¹. Όμως θα εξακολουθήσουμε «άκαμπτα» (rigidly) και σ' αυτή την περίπτωση να αναφερόμαστε στο ίδιο άτομο άσχετα από το γεγονός ότι η περιγραφή με την οποία μέχρι τότε τον προσδιορίζαμε βρέθηκε ψευδής².

Ας επανέλθουμε όμως στην αναφορά. Το πρόβλημα το οποίο κάθε σκεπτικιστής, ή και αντι-ρεαλιστής, φιλόσοφος συνέχεια θα θέτει είναι: πώς μπορούμε να γνωρίζουμε ότι ένα όνομα αναφέρεται *άκαμπτα* σ' ένα αντικείμενο;

Ας ξεκινήσουμε με την περίπτωση της λεγόμενης «πρωτόγονης αναφοράς»³, δηλαδή την αναφορά μόνο σε αντικείμενα τα οποία έχουν ιδιότητες που οι χρήστες του αναφορικού όρου είναι σε θέση να συλλαμβάνουν απευθείας οι ίδιοι (π.χ. αναφορά σε «καταδεικτικούς όρους»). Σε τέτοιες περιπτώσεις ο μηχανισμός της αναφοράς είναι άμεσα αιτιακός με την έννοια ότι οι χρήστες του συγκεκριμένου όρου είναι αιτιακά συνδεδεμένοι οι ίδιοι με το αντικείμενο στο οποίο αναφέρονται (μέσω οπτικής αντίληψης...). Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι σ' αυτή την περίπτωση η αιτιακή σύνδεση γίνεται χωρίς την παρέμβαση των εννοιών μας, ότι είναι αδιαμεσολάβητη και εξω-θεωρητική. Αντίθετα, και σ' αυτήν την περίπτωση, προκειμένου να εξηγήσουμε την αιτιακή αλυσίδα που συνδέει τα συγκεκριμένα υποκείμενα με το καταδεικτικά αναφερόμενο αντικείμενο χρειάζομαστε τις έννοιες και τις θεωρίες μας. Χρειάζομαστε, για παράδειγμα, και τις έρευνες της ψυχολογίας της αντίληψης, της προσοχής... καθώς και τις έρευνες της νευροφυσιολογίας προκειμένου να κατανοήσουμε το μηχανισμό της αντιληπτικής σύνδεσης, της οπτικής αντίληψης, κλπ. Μια ρεαλιστική θεωρία ακόμα και της «πρωτόγονης αναφοράς» δεν αρνείται τη συνεισφορά των εννοιών και θεωριών μας στην κατανόηση των εξωτερικών οντοτήτων. Εκείνο που αρνείται είναι ότι οι έννοιές μας και αυτές οι οντότητες είναι το ίδιο πράγμα, ότι μ' άλλα λόγια οι οντότητες συγκροτούνται μέσα και από τις θεωρίες μας.

Επιπλέον από τη στιγμή που φύγουμε από την «πρωτόγονη αναφορά», δηλαδή την αναφορά που γίνεται με την ίδια την παρουσία του αντικειμένου, και εισάγουμε ποσοδείκτες («όλοι», «κάθε», «μερικοί»...) για πράγματα και ιδιότητες - πράγμα το οποίο συμβαίνει με κάθε σύστημα επικοινωνίας που συγκρο-

1. Kripke, *ό.π.*, στο *ό.π.*, σ. 157.

2. Η θέση αυτή του Kripke, που ενστερνίζεται και ο Putnam, έχει εξαιρετικές επιπτώσεις στη θεωρία των αναγκαίων αληθειών (necessary truths), αλλά η διαπραγματεύσή τους δεν εμπίπτει στα όρια της προβληματικής μας.

3. Βλ. Putnam, «Language and Reality» (1974), *ό.π.*, σ.σ. 284-6.

τεί γλώσσα - τότε η ανάγκη να προσδιορισθεί ακριβώς η συγκεκριμένη σχέση μεταξύ αναφοράς σε ένα X και άμεσης αιτιακής (π.χ. αντιληπτικής) σχέσης με ένα X γίνεται περιττή¹. Ακόμα, όπως ήδη ειπώθηκε (σ.σ. 48-49), ο ομιλητής μπορεί να μην είναι αιτιακά συνδεδεμένος ο ίδιος με το αναφερόμενο αντικείμενο και παραταύτα να χρησιμοποιεί τον αντίστοιχο όρο επιτυχώς στο λόγο του μαθαίνοντάς τον, μέσω μιας ιστορικής αλυσίδας, από μια σειρά άλλων ομιλητών. Στις περιπτώσεις που ξεπερνούν την πρωτόγονη, «καταδεικτική», αναφορά - και είναι οι περισσότερες - εκείνο που έχει σημασία είναι όχι η προσωπική σχέση του υποκειμένου με το συγκεκριμένο αντικείμενο αλλά οι συλλογιστικές διαδικασίες και οι συμπερασματικές μέθοδοι της γλωσσικής κοινότητας στην οποία ανήκει.

4. Σε τί πλεονεκτεί μια ρεαλιστική θεωρία

Έγινε προσπάθεια να αναπτυχθεί μια ρεαλιστική θεωρία της αναφοράς η οποία δεν έχει σκοπό ούτε να αρνηθεί τη σημασία των θεωριών μας στη διαμόρφωση της αντικειμενικής γνώσης, ούτε να μας βγάλει έξω από τη γλώσσα προκειμένου να κατανοήσουμε τον κόσμο. Είναι μια ρεαλιστική θεωρία γιατί, αντίθετα με τα ιδεαλιστικά της ανάλογα, δέχεται και προσπαθεί να εξηγήσει τους περιορισμούς του (εξωγλωσσικού) κόσμου πάνω στη γλώσσα μας, τουλάχιστον όσον αφορά τους όρους οι οποίοι έχουν ως βασική λειτουργία να αναφέρονται σε οντότητες του εξωγλωσσικού κόσμου. Σε ό,τι προηγήθηκε δεν προσπάθησα να αποδείξω τη ρεαλιστική θέση, αλλά να προσφέρω μια νόμιμη εξήγηση για το τί συγκροτεί, και πώς είναι δυνατή, μια αντικειμενική σχέση μεταξύ των αναφορικών γλωσσικών όρων και της πραγματικότητας. Η αναφορά είναι βέβαια ιδιότητα των γλωσσικών όρων, όπως και η αλήθεια είναι ιδιότητα των προτάσεων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι οι γλωσσικοί όροι γεννούν την αναφορά, ούτε ότι οι προτάσεις γεννούν την αλήθεια. Η αναφορά είναι αναφορά για μια ορισμένη γλώσσα, όπως ειπώθηκε στην αρχή, αλλά αυτό δεν συνεπάγεται κανενός είδους συμβατισμό ή σχετικισμό. Η ανάλυση η οποία προηγήθηκε είχε σκοπό να προβάλει ακριβώς την αντικειμενικότητα της αναφοράς. Το κατά πόσον ένας όρος αναφέρεται ορθά ή όχι σ' ένα αντικείμενο δεν εξαρτάται ούτε από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες εκφέρεται, ούτε από την ψυχική κατάσταση αυτού που τον εκφέρει, αλλά από τον τρόπο σύνδεσής του με μια πραγματικότητα έξω από τη γλώσσα.

Η αναφορά όπως και η αλήθεια είναι έτσι συγκροτημένες ώστε, στο βαθμό που η γλώσσα μας είναι αυτή που είναι και παραμένει όπως την έχουμε, οι προτάσεις στο σύνολό τους τείνουν να γίνονται αποδεκτές εάν και μόνον εάν είναι αληθείς, και τα κατηγορήματα αποδίδονται στα πράγματα εάν και μόνον

1. Βλ. ό.π., στο ό.π., σ.σ 286-90.

εάν τα πράγματα έχουν τις ιδιότητες που αντιστοιχούν σ' αυτά τα κατηγορήματα. Βέβαια ούτε η αναφορά της γλώσσας στα πράγματα είναι αλάθητη, ούτε υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος αναφοράς σε κάθε αντικείμενο. Όμως το θέμα είναι ότι δύσκολα θα μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε επιτυχώς - στο βαθμό που θα μπορούσαμε να επικοινωνήσουμε καθόλου - εάν οι περισσότεροι αναφορικοί μας όροι δεν ήταν ιδιαίτερα ακριβείς έτσι όπως έχουν. Και βέβαια αυτή η παρατήρηση σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ολίσθηση στον πραγματισμό. Η θεμελίωση της αναφοράς, όπως έγινε στις προηγούμενες σελίδες, είναι εννοιολογική και σε καμιά περίπτωση δεν προσδιορίστηκε με βάση την επιτυχία στις καθημερινές συναλλαγές μας. Το νόημα των παραπάνω παρατηρήσεων είναι ότι, εάν η αναφορική μας σχέση με τα πράγματα ήταν άκυρη, όλο το αναφορικό γλωσσικό μας οικοδόμημα, που υφίσταται ως τέτοιο στο βαθμό που μιλάει για τα πράγματα, θα αυτο-αναιρούνταν.

Η ανάλυση η οποία έγινε στο προηγούμενο μέρος στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στις θεωρίες των Kripke και Putnam (της περιόδου του *Mind, Language and Reality*), χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ούτε ότι έλαβε υπόψη της όλα τα στοιχεία αυτών των θεωριών (π.χ. δεν αναφέρθηκε στην εξαιρετικής σημασίας διάκριση μεταξύ επιστημικής και μεταφυσικής αλήθειας του Kripke), ούτε ότι δέχεται απόλυτα και στο σύνολό τους τις θεωρίες αυτές (π.χ. τη θεωρία του Putnam για τη σχέση νοήματος και αναφοράς). Όμως υποστηρίζει ότι η ρεαλιστική θεωρία της αναφοράς εμπλουτίζεται με γόνιμο τρόπο από την κοινωνικο-αιτιακή εξήγηση που αυτοί προτείνουν¹.

Βέβαια αρκετά προβλήματα σχετικά με την αναφορά παραμένουν. Ένα από τα σημαντικότερα ίσως αφορά το γεγονός ότι μια αιτιακή θεωρία πρέπει να κάνει περισσότερο συγκεκριμένη την έννοια της αιτιακής σχέσης: να διευκρινίσει, για παράδειγμα, τα είδη αιτιακών σχέσεων που πρέπει να υφίστανται μεταξύ μιας συγκεκριμένης χρήσης μιας λέξης και των επομένων χρήσεων της ίδιας λέξης για να πούμε ότι το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται είναι το ίδιο και στις δυο περιπτώσεις.

Ένα άλλο θέμα αφορά την εφαρμογή της αιτιακής εξήγησης σε όρους οι οποίοι είτε είναι χωρίς καταδήλωση (π.χ. «νεράιδες», «Αστερίξ»...), είτε είναι αναφορικά απροσδόριστοι, δηλαδή καταδηλώνουν μερικώς περισσότερες από

1. Για μια συνολικότερη παρουσίαση των θεωριών των Kripke και Putnam καθώς και κριτικών που έχουν υποστεί, βλ. Β. Κάλφα, *Επιστημονική Πρόοδος και Ορθολογικότητα*, Θεσσαλονίκη, Σύγχρονα Θέματα, 1983, σσ. 79-108. Επισημαίνεται ότι στο παρόν άρθρο δεν επιχειρήθηκε συνολική επεξεργασία των θέσέων τους αλλά αξιοποίηση πλευρών της θεωρίας τους στα πλαίσια μιας ευρύτερης προσπάθειας εξήγησης της δυνατότητας σχέσης γλώσσας / κόσμου.

μια ποιότητες¹. Εξίσου σημαντικό είναι: το θέμα της διερεύνησης της σχέσης αναφοράς και αλήθειας: σε ποιό βαθμό και με ποιό τρόπο μια αιτιακή θεωρία της αναφοράς μπορεί να εξηγήσει την έννοια της αλήθειας ως αντιστοιχίας μεταξύ προτάσεων και γεγονότων του αντικειμενικού κόσμου.

Ταυτόχρονα όμως τα πλεονεκτήματα της προτεινομένης θεωρίας πρέπει να επισημανθούν.

α. Καταρχήν, η προτεινόμενη θεωρία υπερτερεί έναντι των αντι-ρεαλιστικών αντιπάλων της κατά το ότι, αντίθετα μ' αυτές, προσπαθεί μέσα από μια εξήγηση της σχέσης γλώσσας και εξωγλωσσικής πραγματικότητας να θεμελιώσει το πώς το εννοιολογικό μας πλαίσιο, έτσι όπως το έχουμε και με τις ιδιότητες που έχει, είναι δυνατό. Οι αντι-ρεαλιστικές θεωρίες καθιστώντας κάθε τι εσωτερικό στο εννοιολογικό μας πλαίσιο αδυνατούν να δώσουν μια τέτοια θεμελίωση. Και χωρίς αυτή, το ίδιο το εννοιολογικό μας πλαίσιο ουσιαστικά καταρρίπτεται από τα μέσα.

β. Η προτεινόμενη θεωρία αναγνωρίζει τη συνεισφορά δύο παραγόντων στη διαμόρφωση του εννοιολογικού μας πλαισίου, που τείνουν να παραγνωρίζουν παραδοσιακές γνωσιολογικές θεωρίες: την συνεισφορά της κοινωνίας και τη συνεισφορά του αντικειμενικού κόσμου. Η γνώση δεν είναι ιδιωτική υπόθεση, ούτε βέβαια το εννοιολογικό μας πλαίσιο (η γλώσσα) αναπτύσσεται τυχαία και ανεξάρτητα από την αντικειμενική πραγματικότητα.

γ. Η σχέση γλώσσας και αντικειμενικής πραγματικότητας δεν είναι ούτε ομοιόμορφη, ούτε ισομορφική. Ο ύστερος Wittgenstein είχε δίκιο να ισχυρίζεται ότι ο απλός ισομορφισμός μεταξύ μιας ομάδας πραγμάτων και μιας ομάδας πιθανών καταστάσεων πραγμάτων δεν κάνει τα πρώτα σύμβολα μιας γλώσσας. Προκειμένου να αποκτήσει κάτι την ιδιότητα του συμβόλου πρέπει να είναι μέρος ενός συστήματος του οποίου η λειτουργία διέπεται από κάποιους κανόνες. Αλλά η έμφαση στη λειτουργία με βάση κανόνες δεν είναι ασυμβίβαστη με την έμφαση στην αντιστοιχία. Οι κανόνες του γλωσσικού συστήματος διέπουν τη χρήση των επιμέρους όρων και καθορίζουν πότε κάτι είναι σύμβολο μιας γλώσσας: αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μερικά απ' αυτά τα σύμβολα δεν έχουν, ως μέρος της λειτουργίας τους, το ρόλο να αναφέρονται σε μια πραγματικότητα έξω από το ίδιο το γλωσσικό σύστημα.

1. Για μια τέτοια προσπάθεια βλ. Hartry Field, «Theory Change and Indeterminacy of Reference», *Journal of Philosophy*, LXX, 14 (1973), σσ. 462-481, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο όρος «μάζα», για παράδειγμα, πριν την ανακάλυψη της θεωρίας της σχετικότητας ήταν αναφορικά απροσδιόριστος: δηλαδή, υπάρχουν δυο φυσικές ποσότητες (ανευτώνεια μάζα και «σχετικιστική μάζα») κάθε μια από τις οποίες ικανοποιεί τα συνήθη κριτήρια για να είναι καταδήλωση (denotation) του όρου.

Και βέβαια όσο η γνώση μας εξελίσσεται και η γλώσσα μας αναπτύσσεται, τόσο οι σχέσεις μεταξύ των συμβόλων και των πλευρών της πραγματικότητας θα γίνονται περισσότερο σύνθετες. Το να αναζητούμε μια μοναδική, ομοιόμορφη και συμμετρική σχέση μεταξύ γλωσσικού συμβόλου και αντικειμένου είναι σαν να αναζητούμε μια χίμαιρα. Η γλώσσα (σκέψη) και η πραγματικότητα αντιστοιχούν ασυμπτωτικά μεταξύ τους. Μια ρεαλιστική θεωρία της αναφοράς είναι μια θεωρία αυτής της ασυμπτωτικής αντιστοιχίας*.

ABSTRACT

IS A REALIST THEORY OF REFERENCE POSSIBLE?

by

Stavroula Tsinorema

This paper is a defence of a realist theory of reference. In the introductory section the relevance of the problem of reference to the perennial dispute between realism and idealism is established. Certain ambiguities are also clarified concerning the conditions of intelligibility, which are found to be, to a large extent, responsible for the plausibility of anti-realism (e.g. the ambiguity between something's being *constituted* by a concept and something's being *expressed* by a concept in order to be conceived).

In the second section, however, it is added that the attraction of anti-realism is also due to certain grave errors and deadlocks of traditional realist theories themselves. In particular three are discussed in detail: the similitude theory, isomorphism and the theory of 'immediate knowledge' ('acquaintance') as the primitive mechanism of reference.

In the third section a realist theory of reference is defended owing a great deal to Kripke's and Putnam's (of the period of the *Mind, Language and Reality*) socio-cansal accounts.

In the final section the supremacy of the realist account over its anti-realist counterparts is discussed. It is concluded that, although for something to be a sign (i. e. meaningful) it must be part of a system the function of which is governed by certain rules, this does not mean that some of these signs do not have, as part of their function, the role of referring to a reality outside the linguistic system. Emphasis on system and rules does not exclude correspondance. The relation between language and the world is neither isomorphic, nor symmetrical, nor uniform; it is varying, complex and asymmetrical. Any adequate theory of reference should take account of all these aspects, while at the same time preserving the objectivity of the language - world relation.